AMA 4

Documentos de Arqueología

Máster Arqueología profesional y Gestión integral del Patrimonio, Universidad de Alicante

33

34

Documentos de Arqueología y Patrimonio Histórico

Revista del Máster Universitario en Arqueología
Profesional y Gestión integral del Patrimonio

DAMA 4

2019

**DOCUMENTOS DE ARQUEOLOGÍA Y PATRIMONIO HISTÓRICO
DEL MÁSTER UNIVERSITARIO EN ARQUEOLOGÍA PROFESIONAL Y GESTIÓN
INTEGRAL DEL PATRIMONIO DE LA UNIVERSIDAD DE ALICANTE**

La revista electrónica **DAMA. Documentos de Arqueología y Patrimonio Histórico** surge como servicio para todos aquellos alumnos del Máster en Arqueología Profesional y Gestión Integral del Patrimonio de la Universidad de Alicante que se están iniciando en la investigación y cuya primera aportación a nuestra disciplina suele ser su Trabajo de Fin de Máster (TFM). Estos proyectos en muchos casos representan casi todo un curso de trabajo y esfuerzo, y con frecuencia quedan inéditos.

El objetivo de esta revista es ofrecer un medio que facilite la publicación de los resultados de sus TFM. La edición se presenta en versión digital y cuenta con su correspondiente ISSN. Se publica de forma anual en el sitio web de la Universidad de Alicante (<http://web.ua.es/es/dama/>) y en su repositorio (RUA). Los artículos publicados son descargables en formato PDF.

Consejo de Redacción

Dirección

Gabriel García Atiénzar
Julia Sarabia Bautista
Carolina Doménech Belda

Edición

Julia Sarabia Bautista

Vocales

Los miembros de la Comisión Académica del Máster Universitario en Arqueología Profesional y Gestión del Patrimonio (<http://dprha.ua.es/es/magip/comision-academica.html>)

Edita

Máster Universitario en Arqueología Profesional y Gestión Integral del Patrimonio
Departamento de Prehistoria, Arqueología, Historia Antigua, Filología Griega y Filología Latina
Facultad de Filosofía y Letras II
Universidad de Alicante
Ctra San Vicente del Raspeig s/n
E-03690 San Vicente del Raspeig (Alicante)
Web:<http://dprha.ua.es>

Teléfono: (+34) 96590 3663

Fax: (+34) 96590 3823

E-mail: revista.dama@ua.es

ISSN

2530-2345

Portada

Traslado de niños en tren hacia las colonias infantiles alicantinas habilitadas durante la guerra civil española.
Imagen recogida en la figura 2 del artículo de P. Pineda.

ÍNDICE

EDITORIAL

<i>Gabriel García Atiénzar y Julia Sarabia Bautista (Coordinadores del máster)</i>	7
--	---

ARQUEOLOGÍA Y MÉTODO

ASENTAMIENTO DE EL ARSENAL (ELCHE): ESPACIOS DOMÉSTICOS Y TERRITORIO DURANTE EL CAMPANIFORME EN EL SURESTE PENINSULAR <i>Israel Serna Martínez</i>	11
--	----

EL REPERTORIO CERÁMICO DEL DEPARTAMENTO XXXII DE CABEZO REDONDO (VILLENA, ALICANTE) <i>Paula Martín de la Sierra Pareja</i>	29
---	----

APORTACIONES AL ESTUDIO DE LA EDAD DEL BRONCE EN EL VALLE DEL VINALOPÓ: EL ASENTAMIENTO DEL SAMBO (NOVELDA, ALICANTE) <i>Violeta Martínez Lledó</i>	49
---	----

ARQUEOLOGIA DE LA INFÀNCIA. ESTUDI SOBRE LA INFÀNCIA IBERA <i>Neus Antón Espí</i>	69
--	----

LAS ATARAZANAS ANDALUSÍES. FUNCIONES Y CARACTERÍSTICAS DENTRO DE LA RED PORTUARIA DE AL-ÁNDALUS <i>Claudio Navarro Paredes</i>	87
--	----

ANÁLISIS DE LA REJA DE SAN MILLÁN: UNA METODOLOGÍA ARQUEOLÓGICA APLICADA A UN DOCUMENTO <i>Julen Diaz de Argote García</i>	107
--	-----

SISTEMAS DE POBLAMIENTO, EXPLOTACIÓN AGRARIA Y ANÁLISIS DEMOGRÁFICO EN EL ÁREA CENTRAL DE LA CONTESTANIA <i>Jonathan Llopis Linares</i>	123
---	-----

GESTIÓN Y PUESTA EN VALOR DEL PATRIMONIO

AGUA Y PATRIMONIO EN ELCHE. UNA PROPUESTA DE DINAMIZACIÓN SOCIAL DE LA SÈQUIA MAJOR Y SU PAISAJE <i>Irene Quesada Andreu</i>	145
--	-----

EL LUMBALÚ, PUESTA EN VALOR Y MUSEALIZACIÓN DE RITUALES FÚNEBRES EN SAN BASILIO DE PALENQUE, COLOMBIA <i>Stephanie Castiblanco Molina</i>	165
---	-----

LA CONSERVACIÓN DEL PATRIMONIO MILITAR. PUESTA EN VALOR DE LOS SISTEMAS ARTILLEROS DE CABO TIÑOSO <i>Pascual Salinas Medina</i>	181
---	-----

LAS COLONIAS INFANTILES EN ALICANTE DURANTE LA GUERRA CIVIL ESPAÑOLA (1936-1939). PLANTEAMIENTO DE UNA EXPOSICIÓN <i>Paula Pineda Marimón</i>	195
 UNA MIRADA A OTROS MÁSTERES DE ARQUEOLOGÍA	
ARQUEOLOGÍA DE LA ARQUITECTURA EN CÁSTULO. UNA NUEVA APROXIMACIÓN A LAS TERMAS DEL OLIVAR <i>Daniel Ureña Cruz</i>	217
 EL CONGRESO DEL MÁSTER EN ARQUEOLOGÍA DE LA UNIVERSIDAD DE ALICANTE: CRÓNICA DE LA XII EDICIÓN	
<i>Fernando Prados Martínez, Carolina Doménech Belda</i>	237

ARQUEOLOGIA DE LA INFÀNCIA. ESTUDI SOBRE LA INFÀNCIA IBERA¹

Neus Anton Espí

RESUM

En aquest treball pretenem fer una anàlisi de la infància en la societat ibera a través de l'estudi de les troballes arqueològiques relacionades amb aquest camp i pertanyents a diversos jaciments ibèrics. L'objectiu és conèixer en la mesura del possible la percepció de la infància que tenia aquesta cultura, així com la consideració dels infants dins de la comunitat, les seues cures, els enterraments, les possibles semblances o diferències entre territoris o períodes, etc.

L'anàlisi es centrarà en el registre funerari, on és més fàcil associar els objectes als infants gràcies a la presència de les seues restes òssies, així com en contextos d'hàbitat, on podem trobar objectes relacionats amb els infants, i en les representacions artístiques on apareixen els menuts.

Paraules clau: Arqueologia de la Infància, Cultura ibèrica, Mediterrani antic, península Ibèrica, infants.

ABSTRACT

This study aims at analysing infancy within the Iberian society by the means of archaeological finds in many Iberian sites. The purpose is to try to unveil to the extent possible the perception of Iberian infancy. It also tackles the infants themselves, their cares, burials and comparisons to other regions or periods, etc.

The analysis will focus on the funerary registry, where it is easier to associate objects with children due to the presence of their bone remains. Seemingly, habitat contexts will also be considered, where we can find objects related to children, as well as artistic representations in which those appear.

Keywords: Archaeology of childhood, Iberian culture, Ancient Mediterranean, Iberian Peninsula, children.

¹ Aquest article és un resum del Treball Fi de Màster "Arqueologia de la Infància. Estudi de la infància ibera a través de les restes arqueològiques de diversos jaciments de la península Ibèrica", defensat el curs 2017-2018 i tutoritzat per la professora Feliciano Sala Sellés.

1. INTRODUCCIÓ

L'objectiu d'aquest treball és realitzar una anàlisi de la infància en la societat ibera a través de l'estudi de les seues troballes arqueològiques, per a poder conèixer la percepció que es tenia d'aquesta etapa de la vida i les seues característiques (Fig. 1). L'anàlisi es centrarà tant en el registre funerari, com en els contextos d'hàbitat i les representacions artístiques. A més, davant la falta de textos que ens parlen de la infància en aquest període, per a poder extraure conclusions també es tindrà en compte la consideració de la infància que es tenia en altres cultures del Mediterrani antic, com la grega, la romana o la fenícia. Així com les semblances que existeixen i que ens permeten comparar el registre arqueològic de societats actuals amb el de societats del passat.

El món dels infants ha estat marginat dels estudis històrics i arqueològics fins fa molt poc, perquè es considerava als infants com a éssers dependents que no participaven en les activitats de la comunitat i per tant en la creació del registre. A més, se'ls associava al món femení, també marginat en les explicacions històriques (Sofaer, 1994: 10-11). Tot açò provocà que no sorgiren metodologies adaptades al coneixement d'aquest grup d'edats, fins que a la segona meitat del segle XX començaren a sorgir diverses anàlisis sobre la infància, com els estudis antropològics de F. E. Johnston (González, 2008: 57), o els treballs de Philippe Ariès, *L'Enfant et la vie familiale sous l'ancien régime*, i Lloyd DeMause, *The History of Childhood*. A partir d'aquests sorgiren més investigacions sobre la infància, encara que aquestes estaven centrades en la relació amb els pares, i concebien als infants com a un element més de l'esfera domèstica dels adults, i com a objectes passius. No serà fins als anys 90, quan, arran de les noves tendències postprocessualistes, comence a percebre's als infants de forma diferenciada i com a tals, no com a *no-adults*, sinó com a agents actius capaços de generar el registre. En aquest moment sorgirà l'Arqueologia de la Infància, dedicada a l'anàlisi del registre arqueològic en cerca de la presència i activitat infantil (Chapa, 2003: 117; Sánchez, 2010: 9; Justel, 2012: 16-19; Sánchez i Alarcón, 2012: 59).

Els objectes d'estudi d'aquesta Arqueologia són la cultura material associada als infants i el seu registre funerari, per tant la seua anàlisi es centra en el subjecte -el cos dels infants-, l'objecte -la cultura material- i el context on es troben el subjecte o l'objecte. Elements que ens permetran conèixer el paper socioeconòmic dels infants i els processos de socialització i construcció d'identitat dels xiquets i les xiquetes (Lillehammer, 2010: 29-33; Sánchez i Alarcón, 2012: 60-62). A més, els investigadors també recorren a la historiografia -corrent europeu- i a l'antropologia -corrent americà- com a guies o referències, ja que aquests tipus d'estudis els permeten comparar i generar expectatives respecte en quins contextos pot aparèixer l'activitat infantil (Sánchez, 2010: 11).

No obstant això, hi ha diversos problemes per a aplicar aquests estudis, com ara el grau de conservació de les restes, la dificultat per a saber l'edat o el sexe dels infants, la desconexença de l'edat social dels individus, el fet que es tracte d'individus que no van superar aquesta etapa de la vida i que per tant podrien no ser un reflex de la població viva, la dificultat d'associar-los els objectes, la ritualització de les restes, etc. (Chapa, 2003; González, 2008; Sánchez i Alarcón, 2012).

Però què és la infància? S'entén per infància com el període de la vida humana comprés entre el naixement i la pubertat o l'arribada a la majoria d'edat legal. Ara bé, la infància no és només un període cronològic, és el primer període de la vida, on s'adquireixen habilitats, coneixements, valors, etc. I quan es forma la personalitat dels individus a través de les influències que els rodegen.

La delimitació i les característiques d'aquesta etapa no segueixen sempre un mateix patró, perquè la infància és una construcció social determinada pels condicionats biològics -edat física-, i pels condicionants culturals propis de cada societat -edat social-, que no tenen per què coincidir amb el desenvolupament físic. Per això al llarg de la història, i segons cada regió, el concepte d'infància és diferent (Sofaer, 1994: 10-11; Chapa, 2003, 116-118; Lillehammer, 2010: 27). De fet, el concepte que es té actualment sobre la infància va nèixer als ss. XVII - XVIII, prèviament no s'identificava a la infància com a un període propi, i fins al s. XX molts dels drets dels infants no foren reconeguts (Justel, 2012).

Fig. 1. 1.Los Altos del Sotillo, Jaén; 2.El Amarejo, Albacete; 3.El Castellido, Terol; 4.Collado de los Jardines, Jaén; 5.Corral de Saus, València; 6.Cova dels Pilars, Alacant; 7.El Cigarralejo, Múrcia; 8.Osuna, Sevilla; 9.Tossal de Sant Miquel, València; 10.La Serreta, Alacant; 11.Cabezo Lucero, Alacant; 12.La Escudilla, Castelló; 13.Cerro del Santuario, Granada; 14.Sant Miquel d'Olèrdola, Barcelona; 15.Illa d'en Reixac, Girona; 16.Castellet de Bernabé, València; 17.Puig de la Nau, Castelló; 18.Montmirà, Castelló.

2. CONCEPTUACIÓ DE LA INFÀNCIA AL MÓN ANTIC

Com ja hem dit, la concepció de la infància ha sigut diferent en cada societat i època, degut a les característiques de cada moment i situació, per tant, per a tractar de conèixer la concepció d'aquest període en època ibèrica, davant la falta de documentació escrita buscarem similituds amb altres cultures del seu mateix context cronològic, com són la fenícia, la grega i la romana, per a que ens ajuden a interpretar el registre arqueològic ibèric i a extraure conclusions.

Hi ha diverses fonts per a conèixer la infància al món antic: mitològiques, legals, literàries, etc. Però quasi sempre es tracta de referències en textos molt més amplis, i en el cas dels fenicis no existien, per això s'ha de recórrer a altres fonts per a extraure informació, com ara les representacions artístiques (DeMause, 1982; López Gregoris, 2014). És més, és probable que la informació que ens arriba sols siga de les classes acomodades, i que no es corresponga amb les experiències viscudes per la majoria de la població, fins i tot és possible que per als infants de les classes més baixes aquest període de la vida no existís, sinó que foren considerats com a adults xicotets des del moment que podien resultar productius (Marín, 2014).

La consideració general dels infants al període antic era d'éssers inferiors, dèbils, dependents, marginats de la societat, sense privilegis, equiparables a esclaus i animals, i sense desenvolupar psicològicament i físicament (Golden, 1993). La infància es concebia com a una etapa negativa, perquè eren societats on l'individu no importava, importava el col·lectiu, i si no eres útil per a aquest, no tenies drets. Encara que els infants eren necessaris per a perpetuar la família, així com la comunitat i la seua cultura, aspectes molt importants per a aquestes societats (Justel, 2012: 22), i devia existir una preocupació pel seu benestar i protecció, com podria indicar l'abundància d'exvots d'infants i de representacions de la deessa curòtrofa encarregada de la seua protecció (Marín, 2014).

3. LA INFÀNCIA IBERA

Encara que, com ja hem mencionat, no es coneix la consideració de la infància dins de la cultura ibera, les seues similituds amb altres cultures mediterrànies fan pensar que la concepció de la infància també podria ser pareguda. Els infants es trobaven en una situació d'inferioritat respecte de la resta de la població, i la seua acceptació dins de la comunitat seria progressiva -segons anaren creixent el nivell d'afecte cap a ells aniria augmentant, serien més útils econòmicament i açò els donaria més valor-, i açò podria anar marcant-se amb cerimònies de pas, amb un millor tractament funerari, etc.

D'altra banda, com ocorria a les altres cultures, l'abundant existència d'escultures de figures femenines sostenint als braços un bebé, fa pensar que devia existir una preocupació molt gran pels infants més xicotets, els quals es trobaven en una de les etapes més vulnerables de la vida (Fig. 2).

Fig. 2. Figura de bronze de 14,13 cm d'altura d'una deessa curòtrofa sostenint als braços un bebé a qui alleta, i amb un cap d'ànec als peus que permetria identificar-la com una divinitat de la fertilitat. Ss. IV-III aC (Rueda, 2008: 488).

Fig. 3. Terra cuita d'un conjunt familiar, Los Altos del Sotillo, Jaén (Rueda et al., 2008: 490).

Igualment, per als ibers la família també era un pilar fonamental de la societat, cada volta més complexa, per això els infants eren una peça molt important, perquè la seua existència garantia la supervivència de la família, i per tant de la societat -aquesta importància de la família es pot apreciar a través de les representacions de grups familiars de la iconografia ibèrica (Fig. 3)-. De fet, la presència d'infants i joves en la iconografia cobra major importància a partir dels segles IV i III aC, quan hi ha una consolidació del sistema aristocràtic i es concep als infants com a membres del grup familiar i hereus d'aquest. Però la vinculació a la família podria veure's afectada per l'edat dels individus, l'elevada mortalitat en els primers mesos de vida dels menuts podria condicionar la seua pertinença al grup familiar, i per tant se'ls podria excloure d'aquest. Açò podria explicar perquè hi ha poques representacions de bebés en solitari, la majoria de les voltes apareixen amb una dona o deessa que els alleta o els sosté en braços, i més que protagonistes de l'escena, la seua carència d'atributs podria identificar-los com a indicadors de l'àmbit de protecció de la deessa o com a una demanda de fertilitat (Chapa, 2003: 132-133; Rueda *et al.*, 2008).

Pel que fa a les etapes en la infància ibèrica, per a poder realitzar una divisió s'ha de recórrer a l'estudi de les seues tombes i aixovars. Bernard Dedet observà quatre etapes entre els infants protohistòrics del sud de França que es poden aplicar als infants ibers. Fetus i nadons de fins a sis o set mesos -generalment inhumats a les cases, sense aixovar-; infants des dels sis o set mesos fins

a l'any de vida -enterrats a les cases o a les necròpolis, inhumats o incinerats, amb un aixovar molt escàs, principalment objectes de protecció-; els infants d'un a sis anys -enterrats a les necròpolis, amb igual tractament que els adults, però menys aixovar, i possiblement relacionat amb el món femení-; i els infants de set a catorze anys -igual tractament que el grup anterior, però amb diferenciació per sexes a l'aixovar-. Als quinze anys aproximadament l'aixovar ja era igual al dels adults (Dedet, 2012).

Les similituds amb grecs i romans farien pensar que en lloc de quatre etapes en la infància, n'hi hagués dos, des del naixement fins als sis o set anys, i des dels set fins als catorze o quinze (Golden, 1993; Chapa, 2003: 116; López Gregoris, 2014: 71-72). Encara que també es podria parlar d'una divisió en tres etapes, basada en aspectes sociobiològics, i que estableix el canvi en el moment en el qual els infants passen per un desenvolupament cognitiu més marcat, als dos o tres, sis o set i catorze o quinze anys -moments que coincideixen amb canvis físics més perceptibles, com són la fi de l'eixida de les dents, la caiguda de les dents i l'entrada en l'adolescència-, i que faria que canviaren d'estatus dins de la seua societat adquirint major rellevància. No obstant això, al món grecoromà s'apreciava el desenvolupament cognitiu que es dona al voltant als dos o tres anys i els infants adquirien major consideració en el grup familiar, però així i tot seguien dividint la infància en dos etapes. Per tant, a pesar de les diferències que es poden apreciar en el tractament dels infants ibèrics segons l'edat, no es pot saber amb seguretat quantes etapes tenia la seua infància.

3.1. Naixement i acceptació

El moment del part era molt delicat per a les mares i els infants, per això devien existir tota una sèrie de rituals destinats a protegir-los, com podrien indicar els exvots de dones embarassades. Com ocorria amb grecs i romans és possible que el part es realitzés dins de l'esfera femenina i que l'encarregat d'acceptar al nadó fos el pare (Connolly i Dodge, 1998: 32; Chapa, 2003: 118). Segons Estrabó entre els ibers existia la pràctica de la "covada", on el pare substituïa a la mare al llit després del part, però no s'ha confirmat si realment tenien aquest costum (Estrabó, 1992: 109-110; Ruiz Bremón i San Nicolás, 2000: 101).

Altres pràctiques que és probable que es realitzaren són l'abandó dels bebés no desitjats, i les cerimònies d'acceptació dins del grup familiar. A les *Anfidromies* gregues es feien regals als infants menuts, i els penjolls que apareixen a les tombes d'infants ibers de sis mesos podrien estar indicant l'existència d'una cerimònia al voltant d'aquesta edat on se'ls entregarien (Connolly i Dodge, 1998: 32).

3.2. Criança i educació

L'abundància de figures de dones amb infants als braços, la presència d'objectes femenins a les tombes dels més xicotets, així com la dependència alimentària d'aquests respecte de les mares, fa pensar que durant els primers anys de vida els infants pertanyerien a l'esfera femenina (Chapa, 2003: 133). Per altra banda, l'elevada mortalitat entre els dos i tres anys ens podria estar indicant el pas

de la lactància materna a la ingesta d'aliments sòlids, ja que en aquest moment estan acabant d'eixir les dents i es comencen a tolerar millor altres aliments, per això és una etapa molt sensible per als infants degut a la major exposició a les infeccions del sistema digestiu (Nájera *et al.*, 2010: 90). En el cas que el fi de la lactància es produís abans es comptava amb biberons (Fig. 4) o tirallets (Fig. 5) per a alimentar als infants (Chapa, 2003: 123).

Fig. 4. Vas zoomorf de ceràmica amb forma de coloma identificat com un biberó. El Amarejo, Albacete, ss. IV-III aC (Foto: CERES).

Fig. 5. Tirallets de ceràmica de forma globular que potser també podria utilitzar-se com a biberó. El Castellillo, Terol, ss. III-II aC (Foto: CERES).

Respecte a la vestimenta, sembla que el pentinat típic de la infància, tant en xiquets com en xiquetes, serien dos llargues trenes -en alguns casos acabades en anelles de bronze-, una a cada costat del cap, que desapareixen en les representacions de joves i adults. Els xiquets portarien la vestimenta pròpia dels homes, una túnica curta, però sense l'armament ni el mantell, i les xiquetes portarien una túnica llarga com les dones, però no durien vel, i les cintes dels seus cinturons serien més llargues que les dels xiquets. En el cas dels bebés pareix que els ibers seguien el costum d'embenar als nadons com feien grecs, etruscos, i romans -en algunes regions perdurà fins al segle XX-, per a evitar que es feren mal i per a poder tindre'ls millor controlats (Fig. 6). A banda, a les tombes s'han trobat elements que indicarien que els infants també portaven objectes d'adorn o protecció contra els mals (Chapa, 2003; Rueda *et al.*, 2008: 485-486).

Una volta passada l'etapa de la lactància és possible que, com ocorria amb altres cultures, els xiquets entraren en l'esfera del pare, qui s'encarregaria d'ensenyar-los la normativa i els costums bàsics de la seua cultura, així com la funció que devien exercir una volta foren adults. Encara que potser el canvi d'esfera es produïa més endavant, al voltant dels sis o set anys, coincidint amb el moment en el qual els infants passen per un procés de major desenvolupament cognitiu. En el cas de les xiquetes aquesta tasca seguiria corresponent a la mare i la resta de dones de la casa (Olmos, 2000-2001: 360; Chapa, 2001-2002: 160).

Fig. 6. D'esquerra a dreta, exvot de bronze identificat com un xiquet de 9,60 cm d'altura -Collado de los Jardines, Jaén, ss. IV-II aC-, alt relleu de 36 cm d'altura de les "Dametes" -Corral de Saus, València, ss. VI-V aC-, i exvot de bronze de 6,10 cm d'altura d'un bebé amb el cos completament embenat -tret de la cara i els peus-, les incisions en zig-zag simularien els plecs de l'embenatge -Collado de los Jardines, Jaén, ss. IV-II aC- (Foto: CERES; Museu de Prehistòria de València).

A banda d'aquestes ensenyances altres aspectes que contribuirien al seu aprenentatge serien els jocs, la socialització i les pràctiques de la vida quotidiana. La reproducció de les tasques dels adults de forma progressiva a mesura que anaven creixent i sota la supervisió d'aquests serviria als infants per a preparar-se i anar adquirint coneixements. Un exemple d'aquestes pràctiques podrien ser els vasos ceràmics fets a mà i de baixa qualitat, que podrien ser fruit dels processos d'aprenentatge dels infants (Nájera *et al.*, 2010: 70-74). I a partir de les representacions artístiques s'ha considerat que pot ser al voltant dels cinc o set anys els infants aprendrien a tocar la flauta doble, moment en el qual s'accedia

Fig. 7. Vas dels Guerrers de El Cigarralejo, Múrcia, s. IV aC (Olmos *et al.*, 2005: 68).

a l'escola al món grecoromà (Connolly i Dodge, 1998; Chapa, 2003: 130-134). No obstant a partir de les representacions trobades a la Cova dels Pilars -Alacant- i El Cigarralejo -Múrcia- (Fig. 7) es pensa que, com ocorria a Grècia, potser la flauta doble era l'instrument dels adolescents i la lira dels infants, degut a la diferent mesura dels personatges (Olmos i Grau, 2005). Per això el relleu de la flautista d'Osuna -Sevilla- identificada com una xiqueta, podria no ser-ho perquè no du les trenes soltes, però com no du vel, tampoc seria encara una adulta, sinó que es tractaria d'una adolescent o jove.

3.3. Jocs

Els jocs i joguets a banda de per a entretenir també servien com a mecanisme de socialització i com a ferramenta dels adults per a transmetre ensenyances sobre oficis, normes i rols socials i de gènere als infants (Sofaer, 1994: 14; Chapa, 2003: 126; Lillehammer, 2010: 31-32).

Fig. 8. Nina de terra cuita de 8,24 cm d'altura i 2,7 cm d'amplària. On devia estar el braç esquerre hi ha un orifici que travessa la figura, pot ser per a poder articular el braç. Tossal de Sant Miquel, València (Bonet, 1995).

A l'hora d'identificar joguets en el cas dels ibers, davant la falta de documentació escrita i de representacions artístiques on apareguen, es recorre a la comparació amb altres cultures o a l'estudi del registre funerari, ja que a partir d'aquest es poden associar determinats objectes amb edats concretes. Així i tot continuen havent-hi dubtes a l'hora d'identificar alguns objectes com a joguets o com a elements litúrgics. A més, s'ha de tindre en compte la possibilitat que molts joguets foren de materials peribles, i que sols s'hagen conservat els elaborats amb materials més resistents (Sofaer, 1994: 10).

Així i tot, s'han trobat nines (Fig. 8) -molt similars a les nines gregues, romanes i púniques-, guerrers, jocs de fitxes, cavallets, tabes, boletes d'argila, daus, recipients en miniatura, etc. (Bonet, 1995; Chapa, 2003: 126-129).

3.4. Treball

En cultures com la grega o la romana s'ha pogut observar com els infants treballaven des d'edats molt primerenques, per això, en el cas dels infants ibers, hem de suposar que aquests també treballarien, encara que no podem saber a quines tasques es dedicaven o a quines edats començaven a treballar perquè no ha quedat constància d'aquest fet.

La contribució dels infants a l'economia devia ser molt important per a les societats del passat, perquè el valor dels infants per als pares i per a la comunitat augmentava i la seua consideració

millorava segons anaven creixent i eren més útils econòmicament. Els infants farien principalment una contribució indirecta a l'economia familiar, participant en tasques de la llar, tenint cura dels animals, treballant al camp, etc. Però també podien ajudar als pares, exercir d'aprenents o realitzar una contribució directa dedicant-se a treballs fora de l'àmbit domèstic, com s'ha fet fins fa relativament poc, i es continua fent en alguns països (Sofaer, 1994: 12-13; Chapa, 2003: 127).

3.5. Religió

La religió era una constant que envoltava tots els aspectes de la vida de les societats del passat i els infants no podien ser una excepció, sobretot tenint en compte la seua gran vulnerabilitat, especialment en els primers anys de vida, el que propiciava l'existència de divinitats encarregades de la seua protecció. A la cultura ibèrica aquesta divinitat era femenina, una deessa curòtrofa encarregada de protegir la vida i la fertilitat, per això en el seu àmbit de protecció entraven les dones i els infants (Fig. 9).

Hi ha moltes imatges ibèriques de dones sostenint als braços un bebé a qui alleten o mostren de cara al públic (Fig. 1), aquestes podrien ser exvots per a demanar fertilitat a la divinitat o podrien representar la mateixa divinitat, en la seua funció de mare o nodrissa, sobretot si van acompanyades d'un ocell -un colom o un ànec-, perquè aquests són atributs de les divinitats femenines de moltes cultures del Mediterrani -l'Astarté fenícia, les deesses Isis, Hathor i Sekhmet egípcies, la Tànit púnica, les deesses Afrodita, Demèter i Persèfone gregues, o la Venus romana- (Olmos, 2000-2001: 366-368; Chapa, 2003: 123).

A banda, degut a la puresa que se'ls atribuïa en l'antiguitat, els infants van poder participar en actes religiosos com a ofrenes, sacrificials o no, com podrien indicar els enterraments infantils en els ciments d'alguns edificis, que podrien estar inserits en un ritu fundacional de l'edifici (DeMause, 1982), i que veurem més endavant. O com a músics, tocant la flauta doble, com podria rebel·lar la parella de dona i infant del conjunt de La Serreta, ja que, al tractar-se d'una figura que ens mostra tots els àmbits d'intervenció de la deessa, podria estar indicant també que aquest instrument es tocava en les cerimònies dedicades a la divinitat (Chapa, 2003).

Fig. 9. Terra cuita de la deessa curòtrofa de La Serreta, Alacant, ss. III - II aC (Foto: Museu Arqueològic Camil Visedo).

3.6. Mort

La mortalitat durant l'etapa infantil era molt elevada, sobretot en les primeres setmanes de vida, encara que, com ocorre amb els adults, el nombre de troballes és prou reduït. Les causes de la mortalitat elevada podien ser diverses: complicacions durant l'embaràs o el part, accidents, infanticidis, desnutrició, trastorns gastrointestinals, malalties, etc. (De Miguel, 2005: 333; Gusi i Muriel, 2008: 311).

A l'hora d'enterrar als infants trobem una clara diferenciació marcada per l'edat dels difunts. A partir de l'any de vida els infants rebien un tractament similar al dels adults, encara que les seues tombes eren més senzilles i modestes. Eren incinerats o inhumats -depenent de l'època-, i enterrats a les necròpolis, en cistes, àmfores, fosses, etc., i les tombes podien estar senyalitzades per una estela o betil. També podien ser enterrats en tombes dobles o familiars -en el cas de les dobles el més comú és que apareguen amb dones-. I solien anar acompanyats d'aixovars, entre els quals trobem campanetes de bronze, joies, recipients ceràmics, fíbules, joguets, fusaioles, agulles, petxines o pedretes de colors, restes d'animals, etc. Però no armes, que començarien a aparèixer amb l'inici de la seua formació, a l'adolescència (Gracia *et al.*, 1989; Chapa, 2003).

3.6.1. Enterraments dels infants menors d'un any

En el cas dels enterraments dels infants d'un any o menors existeix una major complexitat degut a les seues peculiaritats, ja que hi ha un predomini de les inhumacions en hàbitat, quan per a la resta de la població el que predominava és la incineració en necròpolis, establint una clara diferenciació en el ritual amb la resta d'individus de la societat. Aquesta pràctica no és exclusiva dels ibers, sinó que sembla que es remuntaria fins a finals de l'edat del bronze i principis de l'edat del ferro, quan l'arribada d'un nou ritual funerari -portat per la cultura dels camps d'urnes- consistent en la incineració del difunt, provocà que l'antic ritual d'inhumació quedés relegat als infants més xicotets. Els ibers adoptarien aquesta pràctica junt amb influències gregues i fenícies i crearien la seua pròpia versió, igual que passà amb altres cultures contemporànies. És més, el fenomen es seguí reproduint en èpoques posteriors, a l'edat mitjana s'han trobat exemples tant en contextos cristians com musulmans, i al segle XX es seguien enterrant infants a les cases o als seus voltants tant a les zones rurals com les urbanes (Gracia *et al.*, 1989: 150-151; Gusi i Muriel, 2008; Rueda *et al.*, 2008: 474).

Però dins d'aquest ritual funerari existeixen diferències, per això per a poder explicar-lo hem de ressaltar algunes idees prèviament.

Hi ha tres tipus d'enterraments: inhumacions en fossa, inhumacions en urna o incineracions en urna, sent la primera el tipus predominant. Aquests solen aparèixer en les zones amb menys trànsit de l'estança, i per tant més protegides, al costat dels murs d'un angle; baix el sòl, els murs, les escales, els bancs correguts o les llars; als llindars de les portes; etc. (Gracia *et al.*, 1989: 144-145; Gusi i Muriel, 2008; De Miguel *et al.*, 2010: 239-240).

Les tombes podien contenir un sol individu -el més general- o més d'un, i aquests podien tindre la mateixa edat o edats diferents. En els casos amb individus d'una mateixa edat moltes voltes se'ls sol identificar com a bessons o trigèsims, encara que, no tindrien per què ser germans, sinó que podria ser una reutilització del lloc d'enterrament (De Miguel *et al.*, 2010).

Respecte a les incineracions o cremacions es pensa que pot ser els ibers també aplicaven la norma de la qual parla Plini, que indica que no es devia incinerar als infants als qui no els havien eixit les dents -menors de sis o set mesos-, perquè si es feia, es corria el risc de quedar-se sense res que enterrar i l'infant no podria retornar a la Terra Mare. Per això, segons alguns autors els enterraments en llocs d'hàbitat sols serien d'individus morts abans de nèixer fins als sis mesos de vida, i la resta serien incinerats i enterrats a les necròpolis, però s'han trobat excepcions -Cabezo Lucero, Alacant-, per tant aquesta norma no es seguiria al cent per cent (Chapa, 2003: 120; De Miguel, 2010: 145).

Han aparegut enterraments a estances de diferent tipologia (Fig. 10): espais domèstics, sent aquests el lloc d'enterrament més utilitzat amb diferència. De fet, la pràctica d'enterrament més comú per als infants d'un any o menors en quasi totes les poblacions ibèriques de la península Ibèrica i durant tot el període cronològic d'aquesta cultura -sobretot entre el s. IV aC i el s. III aC-, és la inhumació en fossa en espais domèstics (Subirà i Molist, 2008: 375).

Espais culturals o sagrats, on predominen les inhumacions en urna i hi ha un major nombre d'individus per estança -La Escudilla, Castelló-. Açò podria deures a la pervivència del caràcter sacre

Fig. 10. Distribució dels tipus i llocs d'enterrament segons la seua cronologia (Elaboració pròpia).

del lloc, el que faria que s'enterraren infants durant més temps, com a ofrenes, per a protegir-los pel caràcter sacre del lloc, o per ser llocs funeraris específics per a ells (Gracia *et al.*, 1989: 146; Subirà i Molist, 2008: 375).

Necròpolis, on el grup d'edat més abundant són els majors de sis mesos, i a més, apareixen les incineracions, que no es troben en cap altre lloc. En els casos de tombes amb altres individus majors predominen els menors d'un mes, el que podria indicar que a partir dels sis mesos els infants ja podien accedir sols a l'enterrament en la necròpolis, però abans no, encara que hi ha excepcions -El Cigarralejo, Múrcia; Cerro del Santuario, Granada-. Tot açò ens podria estar indicant un canvi en el ritual funerari marcat per l'edat (Chapa, 2001-2002: 165-169).

Espais de treball -una tintoreria o adoberia, Sant Miquel d'Olèrdola, Barcelona; tallers metal·lúrgics, Illa d'en Reixac, Girona; i una almàssera transformada en un espai metal·lúrgic, Castellet de Bernabé, València-, magatzems -Puig de la Nau, Castelló- i espais defensius -Montmirà, Castelló-, encara que en aquests a penes s'han trobat enterraments (Subirà i Molist, 2008).

Entre les peces que formen part dels aixovars dels infants d'un any o menors hi ha moltes semblances amb els dels infants majors, el fet a destacar és que a partir dels sis mesos augmenta considerablement la presència dels elements d'adorn als aixovars. Açò podria indicar un canvi de consideració en els més menuts, ja que se'ls està proporcionant elements que contribueixen en el procés de creació d'una identitat pròpia i que podien servir com a elements de protecció. Açò podria enllaçar amb la idea que aquells qui encara no havien sigut admesos a la comunitat era inútil protegir-los, pot ser, degut a l'elevada mortalitat en aquest període la població ja estava acostumada i no se'ls incloïa a la comunitat fins que passava un determinat temps des del naixement (Guérin *et al.*, 1989: 67-68; De Miguel *et al.*, 2010: 245-246; Dedet, 2012).

S'han plantejat diverses teories per a explicar aquesta diferenciació en el tractament funerari. Per una banda, estan els qui consideren que aquests enterraments formarien part d'un ritual, que podia ser fundacional, els esperits dels infants protegirien els ciments de la nova edificació o propiciarien bons auguris per a la funció que es desenvolupés en l'estança. O de fertilitat o restitució, on la utilització d'infants podria deures al desig d'obtenir bones collites, o es podria estar fent l'entrega d'un fill/a mort prematurament o sacrificat, per a obtenir un fill/a millor (Gusi i Molist, 2008: 296-299), com ocorria a Grècia, on es dedicaven els individus morts en nèixer a la deessa Afrodita Urània per a propiciar la fertilitat (De Miguel, 2010: 250).

Dins d'aquestes teories trobem un altre punt de debat, es tracta d'infants sacrificats o s'entregaven com a ofrenes els cossos d'infants morts per causes naturals? Per a defensar la teoria dels sacrificis es parla d'influència fenici-púnica, qui sembla que sí que podrien sacrificar als infants, però existeixen massa diferències entre els rituals (Gracia *et al.*, 1989; Gusi i Molist, 2008), per això es parla d'una readaptació o un tret propi del substrat cultural ibèric. Malgrat això, les teories es declinen més per la utilització d'infants morts per mort natural.

Per altra banda, tenim els qui pensen que els enterraments d'aquests infants són diferents dels de la resta de la comunitat perquè encara no havien sigut acceptats dins d'aquesta, no havien tingut temps de crear-se un lloc dins de la societat, ni havien passat pels rituals necessaris per aconseguir-ho, i per tant no hi tenien cabuda a les necròpolis, l'espai d'enterrament de la comunitat. Davant aquesta impossibilitat se'ls enterraria a les cases, espais sagrats de la família i on els pares els podrien mantenir a prop per a protegir-los -a més, l'escassetat d'individus trobats per habitatge podria explicar-se per la mortaldat pròpia de la unitat familiar- (Gracia *et al.*, 1989: 146).

Respecte a les necròpolis, segons les teories que hem explicat fins ara els infants tan menuts no tindrien cabuda a les necròpolis, sembla que fins als sis mesos almenys, però també apareixen menors d'aquesta edat, i açò podria deures al canvi que es produí en el s. IV aC, quan l'estructura familiar comença a guanyar força i l'aristocràcia s'apodera del control de la terra i els mitjans de producció. Açò donarà importància a la transmissió hereditària, i per tant a la descendència, sobretot de les classes altes. Per això per a donar-los reconeixement social, i distingir-los de la resta de la societat, fins i tot als infants més xicotets de l'aristocràcia se'ls concedirà el dret de ser enterrats als cementeris (Chapa, 2001-2002: 166). Altrament, la inclusió en la necròpolis de menors de sis mesos enterrats amb dones podria deures al fet que ambdós moriren en un espai de temps molt breu i a través de la mare el nadó rebria el dret de ser enterrat a la necròpolis (Rueda *et al.*, 2008: 475).

Una volta vistes totes aquestes teories la principal idea que podem extraure és que molt probablement no existia un únic motiu perquè hi hagués tanta varietat en el tractament funerari dels infants d'un any o menors, inclús aquells rituals que es pareixen molt podrien estar motivats per causes molt diferents. I aquests motius podrien variar a diversos nivells: geogràfic, religiós, social, econòmic, cronològic, per raons de sexe, influències externes, etc.

4. CONCLUSIONS

Hi ha moltes dificultats per a conèixer la infància en època ibèrica, principalment degudes als problemes que hi ha per a apreciar aquest període de la vida al registre arqueològic, perquè moltes de les seues activitats deixen una petjada similar a la dels adults. Per això, s'ha de recórrer a la comparació amb altres cultures, principalment contemporànies, on trobem moltes semblances amb la cultura ibèrica. A més, fins fa poc no es contemplava la possibilitat de que els infants participaren en la creació del registre, i no se'ls incloïa en l'explicació, provocant la pèrdua de molta informació sobre aquests.

A pesar d'aquesta desconexença, les diferències d'aixovar depenent de l'edat, o l'escassetat de representacions en comparació amb altres grups d'edat, ens podrien estar indicant una consideració negativa, d'inferioritat per no estar encara prou desenvolupats per a ser útils per a la comunitat, com ocorria a altres cultures del Mediterrani antic. I en el cas de les xiquetes aquesta infravaloració podria ser inclús major, com encara hui ocorre en alguns llocs.

Altra conclusió a la qual hem pogut arribar és que hi havia determinades edats on es produïa un canvi en el tractament o en la consideració dels xiquets/es. Els menors d'un any, i sobretot els menors de sis mesos, no devien estar al mateix nivell que la resta d'infants, cosa que es dedueix pel seu tractament funerari diferent. Hi ha un canvi evident en la consideració dels infants als sis mesos aproximadament, a partir d'aquesta edat s'inclou als infants a les necròpolis, el que ens està indicant una major acceptació dels infants dins de la comunitat i per tant una major concessió de drets -aquest és el moment d'eixir les dents, quan són més propensos a les infeccions, i sobreviure a aquesta etapa podria ser un fet important per a les seues comunitats-. Al voltant dels cinc i set anys, trobem altra edat significativa, quan comencen caure les dents de llet i es produeix un gran desenvolupament en les capacitats i l'autonomia personal dels infants. En aquest moment adquireixen una major consideració entre els adults, els qui comencen a concebre'ls com a ens independents, i comencen a donar-los major importància i valor.

Com a reflexió final podem dir que la infància de les societats del passat és un factor important a estudiar, no només perquè els infants eren necessaris per a la supervivència i continuïtat de les societats i dels seus trets característics, sinó perquè aquests constitueixen un element més de les societats, i com els altres, van condicionar la seua organització.

El coneixement del món de la infància ens pot ajudar a entendre les societats, els seus comportaments, i els seus processos de relació i socialització, condicionats per la seua cultura, i apresos durant la infància a través de l'educació i dels jocs, a través dels quals els infants van assimilant l'estructura de la seua comunitat i el seu lloc en aquesta. I un canvi en la forma d'educar o de tindre cura dels infants podria deures a un canvi del sistema, per això és important i necessari conèixer el període de la infància de la societat concreta que volem estudiar, perquè sense totes les parts no es pot entendre el passat.

5. BIBLIOGRAFIA

- Bonet Rosado, H. (1995). *El Tossal de Sant Miquel de Lliria. La antigua Edeta y su territorio*. València: Diputació de València. Servei d'Investigació Prehistòrica.
- Chapa, T. (2001-2002). La infancia en el mundo ibérico a través de la necrópolis de el Cigarralejo (Mula, Murcia). *Anales de prehistoria y arqueología*, 17-18, pp. 159-170.
- Chapa, T. (2003). La percepción de la infancia en el mundo ibérico. *Trabajos de prehistoria* 1, pp. 115-138.
- Connolly, P. i Dodge, H. (1998). *La ciudad antigua: la vida en la Atenas y Roma clásicas*. Madrid: Acento.
- Dedet, B. (2012). Mobilier funéraire et statut des enfants dans le monde indigène protohistorique du Sud de la France. En: A. Hermany, i C. Dubois (Eds.), *L'enfant et la mort dans l'antiquité III: Le material associé aux tombes d'enfants* (pp. 149-170). Arles: Éditions Errance.
- DeMause, L. (1982) *Historia de la Infancia*. Madrid: Alianza Editorial.

De Miguel, M^a P. (2005). Muertos y ritos. Aportes desde la osteoarqueología. En: I. Grau,, F. Sala, i L. Abad (Eds.), *La Contestania Ibérica, treinta años después* (pp. 325-336). Alacant: Universitat d'Alacant.

De Miguel, M^a P. (2010). Una visión de la infancia desde la osteoarqueología: de la Prehistoria reciente a la Edad Media. *Complutum*, 2, pp. 135-154.

De Miguel, M^a P., Lorrio, A. J., Moneo, T., i Sánchez de Prado, M^a D. (2010). Enterramientos infantiles en el *oppidum* de El Molón (camporrobles, Valencia). *Cuadernos de Arqueología de la Universidad de Navarra*, 18, pp. 201-262.

Estrabó (1992). *Geografía. Libro III*. Madrid: Gredos.

Golden, M. (1993). *Children and Childhood in Classical Athens*. Edició Il·lustrada. Baltimore: Johns Hopkins Up.

González-Martín, A. (2008). Mitos y realidades en torno a la excavación, el tratamiento y el estudio de los restos arqueològics no-adultos. En: F. Gusi Jener, S. Muriel, i C.R. Olaria Puyoles (Eds.), *Nasciturus, infans, puerulus vobis mater terra: la muerte en la infància* (pp. 57-76). Castelló: Diputació de Castelló: Servei d'Investigacions Arqueològiques i Prehistòriques.

Gracia, F., Munilla, G., Mercadal, O. i Campillo, D. (1989). Enterramientos infantiles en el poblado ibérico de la Moleta del Remei (Alcanar, Montsia). *Cuadernos de prehistoria y arqueología castellonenses*, 14, pp. 133-160.

Guérin, P., Calvo, M., Grau, E., i Guillén, P. M. (1989). Tumbas infantiles en el Castellet

de Bernabé (Liria, València), *Cuadernos de prehistoria y arqueología castellonenses*, 14, pp. 63-93.

Gusi, F. i Muriel, S. (2008). Panorama actual de la investigación de las inhumaciones infantiles en la Protohistoria del sudoeste mediterráneo europeo. En: F. Gusi Jener, S. Muriel i C.R. Olaria Puyoles (Eds.), *Nasciturus, infans, puerulus vobis mater terra: la muerte en la infància* (pp. 257-329). Castelló: Diputació de Castelló: Servei d'Investigacions Arqueològiques i Prehistòriques.

Justel, D. (2012). El estudio de la infancia en el Mundo Antiguo. En: D. Justel (Eds.), *Niños en la Antigüedad: estudios sobre la infancia en el Mediterráneo antiguo* (pp. 15-25). Saragossa: Prensas Universidad de Zaragoza.

Lillehammer, G. (2010). Archaeology of Children, *Complutum*, 21, pp. 15-45.

López Gregoris, R. (2014). La infancia en Roma. "Mientras viví, jugué". En: R. Hernández Crespo i A.J. Domínguez Monedero (Eds.), *Las edades del hombre. Las etapas de la vida entre griegos y romanos* (pp. 69-91). Madrid: Delegación de Madrid de la Sociedad Española de Estudios Clásicos.

Marín Ceballos, M^a C. (2014). La infancia en el mundo fenicio-púnico. *Aspectos de la vida y de la muerte en las sociedades fenicio-púnicas. XXIX Jornadas de Arqueología Fenicio-púnica*, 74, pp. 85-105.

Museu Arqueològic Camil Visedo. Disponible en: https://www.alcoi.org/ca/areas/cultura/museu/colecciones/coleccion_0005.html#prettyPhoto

Museu de Prehistòria de València. Disponible en: http://www.museuprehistoria_valencia.es/web_mupreva/

Nájera, T., Molina, F., Jiménez-Brobeil, S., Sánchez, M., Al Oumaoui, I., Aranda, G., Delgado-Huertas A. i Laffranchi Z. (2010). La población infantil de la Motilla del Azuer: Un estudio bioarqueológico. En: M. Sánchez Romero (Eds.), *Infancia y cultura material en Arqueología* (pp. 69-102). Madrid: Universidad Complutense de Madrid.

Olmos, R. (2000-2001). Diosas y animales que amamantan: la transmisión de la vida en la iconografía ibérica. *Zephyrus*, 53-54, pp. 353-378.

Olmos, R. i Grau, I. (2005). El ánfora ática de la Cova dels Pilars (Agres, Alicante): una propuesta de lectura iconográfica en su contexto espacial ibérico. *AEspA*, 78, pp. 49-77.

Red Digital de Colecciones de Museos de España (CERES). Disponible en: <http://ceres.mcu.es/pages/SimpleSearch?index=true>

Rueda Galán, C., García Luque, A., Ortega Cabezuda, M^a del C. i Rísquez Cuenca, C. (2008). El ámbito infantil en los espacios de culto de Cástulo (Jaén, España). En: F. Gusi Jener, S. Muriel, C.R. Olaria Puyoles (Eds.), *Nasciturus, infans, puerulus vobis mater terra: la muerte en la infància* (pp. 473-496). Castelló: Diputació de Castelló: Servei d'Investigacions Arqueològiques i Prehistòriques.

Ruiz Bremón, M. i San Nicolás Pedraz, M^a P. (2000). *Arqueología y antropología ibéricas*. Espanya: UNED - Universitat Nacional d'Educació a Distància.

Sánchez, M. (2010). ¡Eso no se toca! Infancia y cultura material en arqueología. *Complutum*, 21, pp. 9-13.

Sánchez, M. i Alarcón, E. (2012). Lo que los niños nos cuentan: individuos infantiles durante la edad del bronce en el sur de la Península Ibérica. En: D. Justel (Eds.), *Niños en la Antigüedad: estudios sobre la infancia en el Mediterráneo antiguo* (pp. 57-91). Saragossa: Prensas Universidad de Zaragoza.

Sofaer, J. (1994). Where are the children? Accessing children in the past. *Achaeological Review from Cambridge*, 13 (2), pp. 7-20.

Subirà, M^a E. i Molist, N. (2008). Inhumacions perinatals múltiples i espais de treball en els assentaments ibers. En: F. Gusi Jener, S. Muriel i C.R. Olaria Puyoles (Eds.), *Nasciturus, infans, puerulus vobis mater terra: la muerte en la infància* (pp. 365-385). Castelló: Diputació de Castelló: Servei d'Investigacions Arqueològiques i Prehistòriques.